

נחלת יששכר ותהליכי הכיבוש וההתנחלות

ראשי-פרקים

- א. הקדמה
- ב. בין הר לעמק - עיון ביהושע יז
- ג. הקרבות והכיבושים בעמק בספר שופטים
- ד. מגידו ותענך - ערים כנעניות וגורלן
- ה. פרשת תולע בן פואה
- ו. סיכום

*

א. הקדמה

בשורות הבאות נדון בהיקפה ובגורלה של נחלת יששכר על פי רמזי המקרא ועל פי שיקול דעת גיאוגרפי-היסטורי וארכיאולוגי. עם זאת, עיינו אינן נשואות להיבט הגיאוגרפי-היסטורי לשעצמו אלא לחבנת מקומו של עמק יזרעאל בכלל ונחלת יששכר בפרט במכלול תהליכי הכיבוש וההתנחלות. מן המפורסמות הוא, שהכיבוש וההתנחלות מתפרסים על-פני תקופה ממושכת. כנקודת סיום לתהליכים אלה ניתן לראות את האירועים הקשורים באיחוד הממלכה בימי דוד ושלמה. נקודת ההתחלה מסובכת יותר. לכאורה, ניתן לקובעה בכיבוש של יהושע בן נון, אך אי אפשר להתעלם מהעובדה כי גם למה שאירע בתקופת האבות נודעו השלכות משמעותיות על הקורות בהמשך, בין שמדובר בהתוויה רעיונית של מסלול הכיבוש במעין מנגנון של 'מעשה אבות סימן לבנים'¹ ובין שמדובר בתוצאות ממשיות יותר דוגמת 'כיבוש' שכס בידי שמעון ולוי (בראשית לד), שניתן לראות בהם ראשית להתנחלות.² בעולם הפרשנות הדתית התפיסה המוצגת כאן בדבר משכה של ההתנחלות אינה מקובלת על הכול, בין מחמת עיון מצמצם בכתובים ובין מחמת בירור פשטני של מדרשי חז"ל. לאמיתו של דבר,

1 הכוונה לכיבוש העי (יהושע ח, א-כט) ולאחריה המסע לשכם (שם, ל-לה) קרוב לוודאי בעקבות אברהם (בראשית יב, ו-ח). ראה רמב"ן: "ואני מוסיף כי החזיק אברהם במקום ההוא תחילה, וקודם שנתן לו את הארץ נרמז לו מזה כי בניו יכבשו המקום ההוא תחילה" (בראשית יב, ו). ויש לשער כי 'כיבושי' אברהם בעבר הירדן (בראשית יד, ג-ו) מהוות מעין יסוד לכיבושי ישראל שם.

2 ראה הניתוח: עולם התנ"ך - בראשית תל-אביב 1993, עמ' 194-195, 246-247.

מדובר בתהליך מורכב ביותר שכרוכים בו בד בבד עם ההשתלטות על השטח, גם תהליכי התגבשותה של חברה ואומה.

אחת הבעיות התמורות הניצבות בפני חוקר הכתובים קשורה בהצגה המיוחדת של התהליך במקרא. הישענות על בסיס היסטוריוגרפי ריאלי היא מושכל ראשון באמירה המקראית,³ אך מכאן ועד לראיית המקרא כמצג תמונה היסטוריוגרפית מדויקת רחוקה הדרך. היסטוריוגרפיה וספרות שרויות במתח עקרוני. מציאת שביל הזהב בין בירור פניו הספרותיות לבין פניו ההיסטוריות של המקרא המציגים יחדיו את רעיונותיו אינו עניין פשוט. לא אחת מוביל הצורך הרעיוני לחידוד המבע הספרותי, ותכופות, ההיפך הוא הנכון והצד ההיסטורי מתבלט. על כן, הנסיון לבירור מה קרה ומדוע קרה מה שקרה, צריך להעשות בזיקה מירבית לבירור השאלה - מדוע מתואר מה שקרה. להלן נעסוק בעיון בשאלות אלו בכל הקשור בגורלו של עמק יזרעאל ונחלת יששכר.

3. בין הר לעמק - עיון ביהושע יז

"וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתת לי נחלה גורל אחד וחבל אחד ואני עם רב עד אשר עד ברכני ה'. ויאמר אליהם יהושע אם עם רב אתה עלה לך היערה ובראת לך שם בארץ הפרזי והרפאים כי אך לך הר אפרים. ויאמרו בני יוסף לא ימצא לנו ההר ורכב ברזל בכל הכנעני היושב בארץ העמק לאשר בבית שאן ובנותיה ולאשר בעמק יזרעאל. ויאמר יהושע אל בית יוסף לאפרים ולמנשה לאמר עם רב אתה וכח גדול לך לא יהיה לך גורל אחד. כי הר יהיה לך כי יער הוא ובראתו והיה לך תוצאותיו כי תוריש את הכנעני כי רכב ברזל לו כי חזק הוא" (יהושע יז, יד-יח).

פרשה מקראית מפורסמת זו מציגה את מלוא סבך הבעיות של ההתנחלות בהר לעומת ההתנחלות בעמק.

3 שבתה של ההיסטוריוגרפיה במקראית הובא בפי רבים. גם מי שמעריך על דיוקה אינו יכול שלא להעריך את המתודה שלה. ראה דבריו המאלפים של נדב טאמן - "יתר על כן, לתיאור שיטתי מפורט של העבר דוגמת זה המופיע במקרא אין תקדים במזרח הקדום, ולמתבר תולדות עם ישראל לא היה ממי ללמוד זאת. גם לזיאנר, שבו נכתבה ההיסטוריוגרפיה המקראית אין את ורע בעולם העתיק וההיסטוריונים הישראליים היו חייבים ליצור אותו ייש מאין" (היסטוריוגרפיה, עיצוב הזיכרון הקיבוצי ויצירת תודעה היסטורית בעם ישראל בסוף ימי הבית הראשון, ציון, ס, תשנ"ה עמ' 459).

קטע זה נידון הרבה, במיוחד בעבודותיו של יי אהרוני המנוח.⁴ אולם, דומה כי הדגש שהושם על פענוחו ההיסטורי הביא לכך שלא כל היבטיו נידונו בהרחבה. ברור שמוצגת כאן השקפה מסוימת על ההתנחלות הרואה את עיקרה בהכשרת הקרקע באזור ההר ובמאבק נגד 'הטבע' המקומי, שביטוי המרכזי ביערות. ניתן לשער שבצד המאבקים הצבאיים שבהם היה כרוך הכיבוש, ליווה גם פן זה את היאחזות עם ישראל בארצו. (למחפש 'מקבילה' היסטורית נוכל להצביע על המאבק בשממה בדור האחרון - שזכה לשם 'כיבוש השממה'!)

מעבר לעניין העקרוני הזה ניתן למצוא בקטע זה רמזים המובילים למסקנות היסטוריות, שחלקן חשובות ביותר לנושא דידן. השאלה העקרונית היא כיצד עומד סיפור זה ביחס למידע אחר בענייני ההתנחלות, המפוזר בכתובים. ראש וראשון בקשיים הוא ההשוואה לסיפור כיבוש צפון הארץ ביהושע יא.

הרושם העולה מסיפור הכיבוש הזה הוא של הצלחה מלאה, שביטוייה בכיבוש מלא של צפון הארץ.⁵ ועל כן, מתעוררת תחושת סתירה מסוימת בין הצלחה זו לבין אופיו הכנעני הברור של עמק יזרעאל העולה מפרק יז, כמו גם מנתוני הארץ הנשארת (יהושע יג) וממלחמת דבורה. פתרון 'סתירה' זו קשור לדרכים השונות שבהן נוגע המקרא באירועים היסטוריים, ועמדתי על כך במקום אחר.⁶ עם זאת, ראוי לציין שהכתוב 'משתדל' שלא לחדד את הסתירה יתר על המידה בנקבו בשמות גיאוגרפיים שונים בתיאורים השונים. כך למשל בכיבוש הגדול בצפון נזכרו -

"ויהי כשמוע יבין מלך חצור וישלח אל יובב מלך מדון ואל מלך שמרון ואל מלך אכשף ואל המלכים אשר מצפון בהר ובערבה נגב כנרות ובשפלה ובנפות דור מים. הכנעני ממזרח ומים והאמורי והחתי והפרזי והיבוסים בהר והחתי תחת חרמון בארץ המצפה" (יהושע יא, א-ג).

4 אהרוני פיתח לראשונה את דגם כיבוש היער בסקר שערך בגליל העליון, שבו גילה יישובים חדשים קטנים שנבנו בסביבה של יערות. הוא הירבה להדגיש את אופן ההתנחלות הזה. בעקבותיו הלכו חוקרים רבים, וכיום הוא נתפס כדגם חשוב ביותר של ההתנחלות באזור ההר.

5 תוצאות כיבוש צפון הארץ מתוארות כך - "וואת כל ערי המלכים האלה ואת כל מלכיהם לכד יהושע ויכם לפי חרב... ויקח יהושע את כל הארץ הזאת... מן ההר החלק העולה שעירה ועד בעל גד בבקעת הלבנון תחת הר חרמון ואת כל מלכיהם לכד וימיתם" (יהושע יא, יד-יז). נקל לשער כי המעיין בפסוקים אלה לבדם יגיע למסקנה חד-משמעית כי הכל נכבש!

6 יי רוזנסון, הבעה היסטורית ומשמעות דתית - עיונים בספר יהושע, ירושלים תשנ"ה.

התיאור נושא אופי כוללני, אך הדגשיו ברורים. המלך המוביל הוא מלך חצור, והזענת נותנת כי הקרב הגדול התחולל בסביבתה.⁷ בהיערכות הכנענית שבראשות יבין לא נזכרו מלכי סביבות עמק יזרעאל. המלכים הנזכרים - מלכי מדון, שמרון, ואכשף, מקומם מצפון וצפון-מערב לעמק יזרעאל.⁸ המרדף שאחרי מלחמת מי מרום מתנהל לכיוון מערב - צידון, וצפון מזרח - בקעת מצפה, ולא דרומה לכיוון הגליל התחתון והעמק. וגם בחבלים הגיאוגרפיים שנמנו בהמשך אין רמיזה ברורה לעמק יזרעאל.⁹

תמונה שונה במעט עולה לכאורה מרשימת מלכי הארץ שהוכו בידי יהושע. רשימה זו כוללת מלכים שעריהם שוכנות סמוך לעמק, ביניהם מלך תענך, מלך מגידו ומלך יקנעם לכרמל - שלוש ערים השוכנות לאורך קו המגע בין מורדות הכרמל ושיפולי צפון-מערב השומרון לבין העמק, ואולי ניתן להוסיף לכך גם את מלך קדש באזורה של יבניאל. עם זאת, אין בהם אמירה מפורשת לגבי מרכזו של העמק ומזרחו, ולא לגבי בית שאן הנזכרת ביהושע יז.

הנה כי כן, בשני הסיכומים של הקרבות הגדולים בספר יהושע - רשימת פרק יא ורשימת פרק יב, לא צוינו במפורש עמק יזרעאל¹⁰ ובית שאן! עקרונית, אין זה אומר דבר ברור באשר לשטח שנכבש, אך עצם ציון חבלים וערים מסוימות במקום אחד והעדרם ממקורות אחרים, רומז לרצונו של הכתוב להצביע על מורכבותם של מהלכי הכיבוש, לכוון לאפשרות שלא הכול נכבש ולהיותו של מובלעות באזור העמק.

קיומן של מובלעות אלה מסתבר לאור האופי המיוחד של הכיבוש הגדול המתואר ביהושע יא. בפועל מדובר בקרב אחד גדול במי מרום ומרדפים (הלשון

7 י' ספיר, מלחמת חצור ביהושע ובשופטים, טללי אורות, תשנ"ה, ה, עמ' 211-212.
8 מדון קשה לזיהוי. אולי תר' מדין סמוך לקרני חטין. אנציקלופדיה מקראית, ערך: מדון, עמ' 671-679.
שמרון, כנראה בגבולו הצפוני של עמק יזרעאל. ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך: שמרון, עמ' 190-191.
9 החבלים שנמנו שם: "ואל כל המלכים אשר מצפון בהר ובערבה נגב כנרות ובשפלה ובנפות דור מים הכנעני ממזרח ומים והאמורי והחתי והפרזי והיבוסים בהר והחוי תחת חרמון בארץ המצפה" (יהושע יא, א-ג). זהו תיאור מפורט מאוד המשתמש בשמות גיאוגרפיים בלתי שגורתיים. על רקע זה העדרו של העמק רב משמעות במיוחד!
10 אשר ליזרעאל עצמה היא נזכרת ברשימת ערי יששכר (יהושע יט, יב) ארכיאולוגית, ספק אם היתה בתקופת הכיבוש. ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך: יזרעאל, עמ' 627-628.
בסיפור הכיבוש לא נמנו גם ערים אחרות הקשורות לעמק יזרעאל וסביבתו הקרובות שהכתוב הזכירן בנחלות יששכר וזבולון, ראה: יהושע יט, יז-כג.

'מרדף' לא באה לרמוז למשך הזמן שבו נערך המרדף הזה!) שנערכו אחריו, כפי שציינתי למעלה הרודפים לא פנו לדרום, אלא לצפון, למערב ולמזרח. כתוצאה ממנו היכה יהושע את המלכים, ואולי לכד את הערים, אך ברור שאין מדובר בהורשה המאפיינת את ההתנחלות, ובתיאורי הקרבות הללו אין כל סימן להתנחלות שבאה בעקבות הנצחונות.

בנאמר לעיל אין אמנם חידוש, אך הנקודה החשובה מבחינתנו היא השפה. לאמר, הדרך הלשונית שבה מתאר הכתוב את שקרה. באמצעות הטעמת המקומות השונים בסיפורים השונים רומז הכתוב למוזענותו הרבה להבדל בין התהליכים ההיסטוריים הספציפיים היוצרים את מכלול ההתנחלות. דומה בעינינו כי הדיוק בלשון הכתובים עשוי לשרת גם פתרון חידות אחרות הקשורות בקטע הזה, מהן חשובות במיוחד לענייננו.

מי שהביא את פרקי יהושע לכלל יחידה ספרותית-דתית אחת, היה ער לחלוטין לסתירה בין תיאור השמדת מרכבות הברזל בפרק יא ונוכחותן הבולטת בסוף פרק יז. אין די בקביעה שהיה זה באזורים שונים בצפון הארץ. ביקורת המקרא היתה פותרת מן הסתם סתירה זו בפתרון השגרתי והנדוש של מקורות שונים. לדעתנו, הפתרון מתוחכם יותר. המקרא כלל אינו חושש מן הסתירות. נהפוך הוא, דומה כי הוא 'מאמין' ביכולתן להביע עניינים מורכבים. לענייננו חשוב הניסוח של השמדת המרכבות - "... את סוסייהם תעקר ואת מרכבותיהם תשרף באש" (יהושע יא,ו) וביצועו - "ויעש להם יהושע כאשר אמר לו ה' את סוסייהם עקר ואת מרכבותיהם שרף באש" (שם, ט).

ברור שלהשמדת סוסים ומרכבות יש ערך דתי-רעיוני העומד בפני עצמו ואנו נוטים לראותו כהכרזה רבת רושם נגד הישענות על כוחו של בשר ודם ('אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר" תהילים כח) הבולטת במיוחד על רקע מה שנראה בעינינו כהסתייגותו של ספר יהושע מהמלוכה באשר היא מלוכה.¹¹ עם זאת, ובנקודה זו נכנסת הנחת יסוד נוספת לעיוננו, הקב"ה מורה ומדריך את השתלבות עמו במהלך ההיסטוריה מתוך התחשבות במצבים המציאותיים הפשוטים והמוכרים. ההוראה להשמדת המרכבות תובן במישור הריאלי על רקע ההכרה הברורה בעם ישראל כעם חסר צבא מאורגן ונעדר מיומנות להפעלת המרכבות. ובמישור תינוכי-דתי כביטוי לאמונה כי לה' המלחמה. צבא מרכבות ישראלי לא השתתף בכיבוש הארץ, וכדי להקימו יש

צורך במערכת חברתית ומדינית מסוג מיוחד, שמומשה רק בתקופת המלוכה. ביהושע יא יש למעשה הכרזה נגד צבא מרכבות שאינו אפשרי ואינו רצוי. על כן, מסיבות שלא כאן המקום לציין, הקב"ה החליט 'לעצור' את תהליך הכיבוש ולהעמידו על 'הארץ הנשארת',¹² ובכך הופך כיבוש העמק על ידי צבא ישראלי רגלי לבלתי מעשי.

בנקודה זו חשוב להזכיר כי הרעיון הזה משתקף גם בסיפור דבורה וברק שייזון להלן. בעלילה זו הושג הניצחון על צבא מרכבות בסיוע פעיל של הקב"ה, שזכה לחלל ולשבח בשירת דבורה, בצורה שנתפסה כחורגת מכלל 'סייעתא דשמיא' פשוטה ונסתרת!

נקודה נוספת קשורה בשאלת השייכות השבטית של עמק יזרעאל. הנחת יסוד במעשה הנידון ביהושע יז היא שבני יוסף 'מנשה ואפרים' לוטשים עיניהם לעמק יזרעאל ובית שאן. לכאורה, הוויכוח מתנהל על שטחיו, והשאלה היחידה העומדת לדיון היא: האם בני יוסף יכבשו את העמק או יתנחלו בה. אך ברקע קיימת שאלה נוספת. מגבולות נחלת יששכר עולה כי אין זה ברור כלל ועיקר שיישובים אלה והעמקים בסביבתם שייכם בכלל למנשה! נחלת יששכר אמנם אינה מזוהה היטב לפרטיה (ראה להלן), אולם, ברור שעמק יזרעאל נפל בעיקרו בנחלת יששכר, ובלימת בית יוסף על סיפו המוצגת בפרק יז, אינה רק בגדר התערבות במאבק שבין ישראל לכנעני, אלא גם ב'מאבק' שבין בית יוסף ליששכר!

ג. הקרבות והכיבושים בעמק בספר שופטים

עסקנו לעיל ברמזי הקרבות המשובצים בספר יהושע באשר לגורלו של עמק יזרעאל ובמשמעותם להבנת תהליך ההתנחלות. נבחן עתה כמה מהתיאורים בספר שופטים. טרם ניגע באירועים עצמם ראוי להזכיר כי בפרק א של ספר שופטים המתאר את כיבושיהם של השבטים השונים נפקד מקומו של שבט יששכר! עקרונית 'שתיקה' קשה לפענוח, ובכל זאת דומה כי בכך נתכוון הכתוב לרמוז דבר מה על העדר פעילות של השבט בתהליכי הכיבוש. דומה כי רמיזה זו נתמכת גם באירועים הקשורים בכיבוש המובאים בהמשך.

12 על המשמעות הגיאוגרפית וההיסטורית של הארץ הנשארת, ראה: יי אהרוני, ארץ ישראל ותקופת המקרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 189-191. המשמעות הדתית של תיאור זה זוקקת דיון נפרד.

האירוע הראשון קשור לימי דבורה. בדומה לקרב הגדול בצפון המתואר בספר יהושע היריב הגדול שהפרק מציג הוא יבין מלך חצור. הלה מכונה כאן "יבין מלך כנען אשר מלך בחצור" (שופטים ד,א), אות וסימן לגודל מעלתו. וכשם שביהושע יא מלך חצור מרכז סביבו מלכים נוספים, כך מסופר גם על מלך חצור הנוכחי, אלא, שבשופטים אין זה מצויין בגוף הסיפור כי אם בשירה הצמודה - "אז נלחמו מלכי כנען..." (שופטים ה,ק). נקודת דמיון נוספת קשורה במקומה הגיאוגרפי של המנהיגות. בספר יהושע, ביהושע מאפרים עסקין (ביהושע יז הוא מתואר כמנהיג שעיקר עניינו בשבטי יוסף), ובשופטים מוצגת מנהיגה מהר אפרים - "והיא יושבת תחת תמר דבורה בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים ויעלו אליה בני ישראל למשפט" (שופטים ד,ה). אלא שבשופטים (ברוח הספר ובהתאמה למצב המיוחד של עם ישראל באותה העת), מדובר באשה ובמנהיג צבאי נוסף - ברק, שבא מאזור הכיבוש הכנעני - קדש נפתלי.

הדמיון לסיפורי הקרבות בצפון ביהושע קשור גם בסיסרא. בנקודה זו בא לידי ביטוי הדמיון הגיאוגרפי. סיסרא שוכן בחרושת גויים שמקומה כנראה בשוליו הצפוניים מערביים של עמק יזרעאל.¹³

המלכים המצטרפים ליבין של ספר יהושע הם אלה שעריהם שוכנות בסביבותיו הקרובות של עמק יזרעאל, בדומה לכך היתה ליבין (הגם שאינו מוזכר כלל בתיאור המלחמה) נציגות באזור - בדמותו של סיסרא שר צבאו. ההבדל בין שני הסיפורים נובע מהצגתו של יבין מלך חצור בספר שופטים כמלך כנען, ועל כן, כראוי למלך יש לו שר צבא. בפועל דייקה דווקא השירה המדברת בימלכים. היא תפקידו של סיסרא במרקם הפוליטי-צבאי הזה אשר יהיה, מדובר כאמור גם בימלכי כנעני - מלכי הערים הכנעניות בשולי העמק.

בדומה לקרבות הגדולים בצפון, גם בסיפור דבורה וברק ממלאות המרכבות תפקיד מכריע, וגם כאן הן נידונות לאבדון, מבלי שעם ישראל יקים צבא מרכבות משלו. נותר עוד לברר מעין סתירה בין שני הסיפורים הקשורה בגורלה של חצור עצמה, שלעדות ספר יהושע נשרפה כליל בעוד שבשופטים היא מוצגת כמשתתפת.¹⁴ עקרונית, אפשרי כמובן הסבר כרונולוגי פשוט הנשען על הזמן שחלף בין שני האירועים, עם זאת, אנו נוטים שלא להתעלם מההסבר הספרותי

13 על המשמעות הגיאוגרפית והלשונית של חרושת גויים, ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך: חרושת גויים, עמ' 309-310.

14 להסבר אפשרי ראה יי ספיר, לעיל הערה 7.

המחודד מאוד את גודל חורבנה של חצור ביהושע יא, המשתלב במגמותיו ובמטרותיו של ספר יהושע, והדבר ראוי לדיון נפרד.¹⁵

כיצד קשור האופי השבטי בקרב? הר התבור נקודת המוצא ללוחמיו של ברק, מסמן את גבול נחלות זבולון, יששכר ונפתלי. הקרב התנהל כידוע באגן הניקוז של נחל קישון,¹⁶ כלומר, מדובר בעמק יזרעאל אזור נוח מעין כמוהו למלחמת מרכבות. לא כל גבולות נחלת יששכר ברורים ועל הבעייתיות נעמוד בהמשך, בכל מקרה, ברור שהוא תופס נתח נכבד מחלקו המזרחי והמרכזי של עמק יזרעאל. המדיניות הברורה בספר שופטים היא שהשופט המושיע עולה מתוך הסביבה שבה מתבטאת עיקר פעילותו של האויב, ובמובן מסוים ניתן לראותם כמנהיגים שבטיים או כמנהיגי קבוצות שבטים קטנות, כשגם השבטים הנוטלים חלק במאמץ הצבאי באים מסביבה זו.¹⁷ על פי מדיניות זו מובנת בחירת ברק בן אבינעם מקדש נפתלי למושיע. בצד בחירת השופט צוינו גם השבטים הנלחמים - "לך ומשכת בהר תבור ולקחת עמך עשרת אלפים איש מבני נפתלי ומבני זבולון" (שופטים ד,ו). שבט יששכר שנפקד מרשימת השבטים הנלחמים נזכר אמנם כלוחם בשירת דבורה - "ושרי ביששכר עם דבורה ויששכר כן ברק בעמק שלח ברגליו" (שופטים ה,טו). דבורה רואה לשבתו על כך, אך אין בכך כדי להאפיל על עובדת העדרו בסיפור. העדרות זו היא רבת משמעות על רקע מעמדם של נפתלי וזבולון שנבחרו בצווי מפורש מפי הגבורה - "... הלא צוה ה' אלוהי ישראל..." (שופטים ד,ו). ניתן לראות בכך סימן מובהק לחולשתו של שבט יששכר, שבנסיבות הקיימות יזכה למעין הסכמה אלוהית בדברי הקב"ה המוותר על השתתפותו.

המאבק בעמק על פי שירת דבורה הסתיים בניצחון מסוים על הערים הכנעניות שבעמק - מגידו ותענד, להלן נרתיב עניין זה. מכל מקום הניצחון הזה שיש בו צד של הגשמת 'נבואת' יהושע - "... כי תוריש את הכנעני כי רכב ברזל לו כי חזק הוא" (יהושע יז, יח), לא הותיר את רישומו לטווח הארוך. למה כוונתנו? דומה כי ניתן לראות בגורלו של עמק יזרעאל את הבריה התיכון המברית את סיפורי דבורה וגדעון. המדיינים אמנם פרסו מצודתם על פני הארץ עד לגבולה

15 מתבקשת ההשוואה עם ירושלים בפרק י. על רקע העדר התייחסות לחזרה לירושלים בולטת מאוד החזרה לחצור.

16 נחל קישון מזוהה בעיקר בהתייחס למקומו בפרשת אליהו ונביאי הבעל. את מקום המלחמה נגד סיסרא קשה לזהות, אך סביר שמדובר ביובליו המגיעים מכיוון התבור.

17 השבטים שהשתתפו בקרב גדעון במדיינים הם שבטי הצפון מנשה, זבולון, נפתלי ואשר. יששכר חסר גם ברשימה זו! אפרים הדרומי יותר נוצל בהמשך.

הדרומי - " ... וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה... " (שופטים ו, ד), אך בפועל התרכז מחנם בעמק יזרעאל - "וכל מדין ועמלק ובני קדם נאספו יחדו ויעברו ויחנו בעמק יזרעאל" (שופטים ו, לג) ובהסתמך על הנחיה גיאוגרפית זו ניתן להסביר היטב את הטופוגרפיה של הקרב. פלישת הנוודים המדיינים לעמק יזרעאל יכולה אפוא למצוא הסבר על רקע העדר שלטון מרכזי חזק בעמק, שכן ערים כנעניות חרבו ובמקומן לא נוצרה מסגרת יציבה.

נבחן בראשונה את שאלת השבטים המשתתפים. רשימה זו רחבה במקצת מרשימת 'המוזמנים' של ברק ודבורה - "מלאכים שלח בכל מנשה ויזעק גם הוא אחריו ומלאכים שלח באשר ובזבולון ובנפתלי ויעלו לקראתם" (שופטים ו, לה) ולאחר מכן אנו עדים להצטרפותו של אפרים, הגם, שכזכור בנסיבות בעייתיות במקצת.¹⁸ העדרו של יששכר ברשימה זו בולט אפוא ביותר.

בנקודה זו יש מקום לדון בשאלת מקומו של גדעון. שאלת זיהויה של עופרה שנויה כידוע במחלוקת, אך כל זיהוי מעורר בעיה מבחינתו של יששכר. אם נקבל את מקומה בדרום אזור מנשה,¹⁹ יש בכך כדי לחדד את העובדה ששופט הבא משבט אחר ממרחק גדול יחסית כדי להילחם בשטח יששכר. זיהויה ב'רמת יששכר'²⁰ מחריף שבעתיים את בעיית העדרות יששכר. התיישבות של מנשה ביששכר תזכר להלן, מכל מקום אם כך הוא גם במקרה דנן, אות הוא וסימן לחולשתו של יששכר, שמתוך שטחו יוצא השופט המושיע אך לא מבניו אלא מבני מנשה!

הקרב האחרון בעמק יזרעאל הראוי לציון בהקשר זה קשור לפרשת מותו של שאול. כאן הגורם השבטי אינו קיים, שכן מדובר במלך שהשכיל לשבור את המחיצות השבטיות, לאחד את העם ולהקים צבא לאומי - "ויקבץ שאול את כל ישראל ויחנו בגלבוע" (שמואל א כח, ד). אולם, העובדה שתוך כמה דורות מתחולל קרב גדול נוסף בעמק יזרעאל ראויה לציון. ניתן לשער שעניינם של הפלשתים בעמק יזרעאל שונה לגמרי מזה של קודמיהם - הכנענים והמדיינים.

18 הכתוב מבליט מאוד את הופעתו הפתאומית של אפרים. גדעון נזקק למלאכים מיוחדים שיזעיקוהו. בכך נוסף ממד של דרמה לידיעה שהיתה בידנו קודם לכן בדבר העדרו מרשימת המשתתפים.

19 ח' אשל, לזיהויה של עפרה עיר גדעון, קתדרה, תשמ"ב, 21, עמ' 3-8.

20 הטענה החשובה המזהה את עפרה באזור שכם קשורה בהבנת מקומה של משפחת אביעזר בחרסי שומרון. עם זאת, יש ממש בדברי המבקשים את עירו סמוך יותר למרכז הכובד של הפעילות נגד המדיינים באזור העמק. ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך: עפרה, עמ' 324-323.

הפלשתים החולשים על מישור החוף הדרומי מתכנסים באפק (י'יקבצו פלשתים כל מחניהם אפקה...") - שמואל א כט,א) עיר חשובה ביותר על הדרך הבין-לאומית (דרך הים). מהמשך הסיפור מתברר כי הם שולטים בבית שאן (שמואל א לא,י), ושרידים שלהם נמצאו בעמק יזרעאל.²¹ ייתכן כי לטשו עיניהם לעמק יזרעאל בגין חשיבותו כציר תחבורה חשוב על אם הדרך הבין-לאומית, וייתכן כי ביקשו לבתק את ממלכת שאול ולהפריד בין הגליל לשומרון, וייתכן כי ביקשו להשיג את זה ואת זה. מכל מקום, ברור כי אחרי כישלונות מרובים במאמצייהם להכות את ישראל במבואות ההר הצליחו הפלשתים לחזור עמוק אל הארץ פנימה דרך עמק יזרעאל, ובצד יתרונו הצבאי אין להוציא מכלל אפשרות שהחסבר לכך נעוץ בחולשת אחיזתו של עם ישראל בעמק יזרעאל.

מה גרם לחולשה זו? אולי נותרו הערים הכנעניות בחזקתן, למרות כל הנצחונות הישראלים בעבר. אולי התאוששו ואולי נתערער כוחן אך לא צמחה מסגרת חילופית.

ד. מגידו ותענך - ערים כנעניות וגורלן

מבין הערים הכנעניות בעמק נזכרו מגידו ותענך בנביאים ראשונים יותר מכל עיר אחרת. מעקב אחר אזכוריהן ובדיקת הנוסח וההקשר מאפשרת ניתוח מעניין של המתרחש בעמק בתקופת ההתנחלות. גם בנידון זה שומה עלינו להתחשב במצבן כערים כנעניות בד בבד עם זיקתן לנחלות שבטי ישראל. בכל אזכוריהן הן נזכרו זו בצד זו, מן הסתם בגין קרבתן הגיאוגרפית ומעמדן הגיאוגרפי הזהה בגבול ההר והעמק. האזכור הראשון ברשימת שלושים ואחד המלכים שהיכה יהושע - "... מלך תענך אחד מלך מגדו אחד..." (יהושע יא, כא), מכאן עולה שיהושע ניצח את המלכים הללו, שהשתתפו מן הסתם בקואליציה הידועה של מלכי הצפון, או באיזה קרב בלתי ידוע שהשתלשל מאותה מלחמה. אולם, אין כל ראיה לכיבוש הערים עצמן ובוודאי שלא להורשתן.

התרשמות זו מתחזקת לאור הנאמר ברשימת ערי מנשה - "ויהי למנשה ביששכר ובאשר בית שאן ובנותיה ויבלעם ובנותיה ואת יושבי דאר ובנותיה ויושבי עין דר ובנותיה ויושבי תענך ובנותיה ויושבי מגדו ובנותיה שלושת הנפת. ולא יכלו בלי מנשה להוריש את הערים האלה ויואל הכנעני לשבת בארץ הזאת" (יהושע יז, יא-יב). זהו קטע קשה מאוד אך גם מבלי לנסות לבאר את כל ענייניו,

21 הכוונה לממצאים המיוחסים לפלשתים במגידו (שכבה VI), עפולה, תל מנורה, תל קירי ועוד.

דומה כי עולה ממנו תמונה ברורה למדי. תענך ומגדו נכללות בין הערים הכנעניות שלא הורשו והכתוב (חרף הקשיים הגיאוגרפיים הלא מבוטלים)²² מקפיד לציין את זיקתן ליששכר חרף העובדה שבפועל בני מנשה נאבקים עליהן! האזכור הבא קשור לשירת דבורה. כאן מתברר שהשבטים הנלחמים זוכים לניצחון - "באו מלכים נלחמו אז נלחמו מלכי כנען בתענך על מי מגדו בצע כסף לא לקחו" (שופטים ה, יט) מכאן, שבקרוב ההוא נוצחו מלכי כנען, והודגשו במיוחד שתי הערים מגידו ותענך. ציינתי לעיל כי ספק אם ניצחון זה הביא 'מזור' ליתחלואי ההתנחלות, ואף שאין הדברים נאמרים במפורש רומזות כמה פרשיות מקראיות לנוכחות זרה בעמק עוד בימי שאול.

ארגון אדמיניסטרטיבי של ממלכת ישראל בימי שלמה בנציבויות מצביע על שתי עובדות מעניינות הקשורות בעמק. אחת הנציבות הוגדרה כך - "בענא בן אחילוד תענך ומגדו וכל בית שאן אשר אצל צרתנה מתחת לזרעאל מבית שאן עד אבל מחולה עד מעבר ליקנעם" (מלכים א ד, יב) ונציבות אחרת - "יהושפט בן פרוח ביששכר" (שם, יז). בנציגות הראשונה נכללו, ללא ספק, שטחים רבים באזור שאנו נוהגים היום לקרוא 'העמקים' ובלשון יהושע יז 'ארץ העמק!' מדובר בשטח שתחילתו במגידו ותענך בשוליו המערביים והוא מגיע מזרחה עד לצפון האזור המכונה היום בקעת הירדן - אבל מחולה וצרתן.²³ כינון הנציבויות נשא אופי פוליטי-חברתי מורכב, והשיקולים שליווהו היו כרוכים כמו בכל חלוקה אדמיניסטרטיבית ב'הכרזה' מסוימת על טיבו של השטח המחולק.²⁴ כללית, מדובר בשטח, שלמצער חלקו חופף לנחלת יששכר, או למה שמכונה בספר יהושע ערים של מנשה ביששכר, והנה שטח זה אורגן בנציבות העומדת בפני עצמה ואת 'יששכר' השאיר שלמה בנציבות משלו!

מן הכתוב איננו למדים מדוע עשה זאת שלמה. אולי נותרו תושבים זרים באזור הזה. כללית למדנו - "כל העם הנותר מן האמורי החתי הפריזי החוי והיבوسی אשר לא מבני ישראל המה. בניהם אשר נותרו אחריהם בארץ אשר לא יכלו בני ישראל להחרימם ויעלם שלמה למס עובד עד היום הזה" (מלכים א ט, כא-כב) ומעניין שהפסוק הנידון סמוך לפסוק המתאר בניית ערים חדשות -

22 הקושי העיקרי הוא בשופטים פרק א - "ולא הוריש מנשה את... ואת תענך ואת בנותיה... ואת יושבי מגידו ואת בנותיה ויואל הכנעני לשבת בארץ הזאת" (שופטים א, כז-כח). ערים אלו לא נכללו בנחלת זבולון או בנחלת שבט אחר בסביבה.

23 על צרתן והקשיים בזיהויה, ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך: צרדה, עמ' 765-766.

24 סקירה קצרה וממצה ראה אצל יי אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 239-246.

"ואת כל ערי המסכנות אשר היו לשלמה ואת ערי הפרשים ואת חשק שלמה אשר חשק לבנות בירושלים ובלבנון ובכל ארץ ממשלתו" (שם, יט). אין להוציא מכלל אפשרות שערים כנעניות 'לשעבר' שימשו עתה ערי מסכנות וערי רכב, ומשום שהיו מספר ערים כאלה באזור העמקים נקבעה שם נציבות שארגנה את האזור על פי יעדיו החדשים במסגרת הממלכה. לעומת זאת, נחלתו המסורתית של יששכר נותרה על כנה כנציבות בפני עצמה.

ניתן אפוא לראות באירועים אלה הגם שאיננו יודעים עליהם הרבה, מעין קטע סיום לפרשה הארוכה של אירועים סביב העמק, שעתה נכלל תחת כנפיה של מסגרת מדינה ישראלית ושרת את המשטר המדיני החדש שקם בישראל.

ה. פרשת תולע בן פואה

השורות הבאות מחזירות אותנו לבירור פרשה מתקופת השופטים. הכתוב מספר - "ויקם אחרי אבימלך להושיע את ישראל תולע בן פואה בן דודו איש יששכר והוא יושב בהר אפרים. וישפט את ישראל עשרים ושלש שנה וימת ויקבר בשמיר" (שופטים ו, א-ב) זיקתו של תולע ליששכר עולה מפורשות מקביעת הכתוב ומהשוואת 'תולע' ו'פואה' המיוחסים ליששכר.²⁵ בפרשה זו ראויים לציון שני עניינים. הראשון קשור באפיונו של השופט. הכתוב אמנם רומז להיותו מושיע ויקם... להושיע את ישראל, אך בהעדר אויב מוגדר ובאין סיפור הושעה' מוגדר, ספק אם ניתן לראות בתולע מושיע של ממש, ונראה יותר כי מדובר בנוסחת פתיחה של הכתוב המחזירנו ל'תקופת' השופטים לאחר האפיזודה הקצרה של מלוכה כושלת ועריצה בימי אבימלך.

הנקודה השנייה חשובה עוד יותר. אף שקשה לזהות בבירור את שמיר עירו של תולע,²⁶ ברורה זיקתו להר אפרים, המשמש מוקד לאירועים רבים בתקופת השופטים. תולע היושב בהר אפרים ובמותו נקבר בהר אפרים, מייצג מן הסתם משפחות של יששכר היושבות שם. איננו יודעין מה הן נסיבות המעבר אך עצם הנוכחות הקבועה בהר אפרים עשויה להיות מוסברת בפשטות בהנתקו של חלק מן השבט מנחלתו המקורית בעמק יזרעאל ובסביבותיו הקרובות ובהגירה לסביבה ישראלית יותר' בתוככי הר אפרים.

בצד התפיסה הברורה והמפורשת במקרא בדבר המשמעות הטריטוריאלית המוגדרת של מושג השבט, לאמר, לכל שבט נחלה מוגדרת משלו, שיסודה מן

25 אנציקלופדיה מקראית, ערך: תולע בן פואה, עמ' 466.

26 על הבעייתיות, ראה: אנציקלופדיה מקראית, ערך: שמיר, עמ' 121-122.

הסתם במחנות השבטים במדבר, בולטת בתקופת ההתנחלות מציאות שונה. לכאורה, אין כספר שופטים המבליט את השבטיות בישראל תוך רמיזה ברורה לבעיותיה ונזקיה. אם יש ערבוב - שלילי הוא, דווקא מתוך החולשה המלווה את המשטר השבטי צומחת תופעה של ערבוב גיאוגרפי. בספר המבליט שבטיות מובנת המגמה להגיע ל'פיזור' מירבי של שופטים בין השבטים השונים וליהענקתי שופט לכל שבט. במסגרת זו זכה גם יששכר לשופט, אך זה אינו מעוטר במעשי גבורה ובמובן מסוים אין הוא כלל שופט של יששכר אלא של אפרים! וברקע עומדת העובדה שהקרבות הגדולים בנחלת יששכר התנהלו תחת מנהיגותם של שופטים אחרים!

1. סיכום

'ברכתי' יעקב לישישכר כוללת רמזים מעניינים לגבי גורלו של השבט בהתנחלות - "... חמור גרם רובץ בין המשפטים וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה ויט שכמו לסבול ויהי למס עובד" (בראשית מט, יד). ההשוואה לחמור הידוע כפאסיבי בין בהמות הבית, והדימוי של החמור החזק (גרם) הרובץ מוכן שיטעינוהו במסע, מלמדים על גורלו של יששכר. אין זה שבט פעיל ובהתנחלותו בעמק לא הצליח להשתחרר מעול הערים הכנעניות שסבבו את העמק. ייתכן כי על רפיפות אחיזתו בקרקע והפאסיביות מעידה גם הרמיזה ב'ברכתי' משה - "שמח זבולון בצאתך ויששכר באוהלך" (דברים לג, יח). מול זבולון 'היוצא' מתואר יששכר כיושב אוהלים פאסיבי. ניתן לתפוס את 'האוהל' כמטפורה לשקט ושלווה,²⁷ אך ייתכן שיש בכך רמיזה באשר לארעיותו והקושי להתנחל. אמנם, ב'ברכתי' משה ההקשר חיובי כל שהוא, אך הלשון שבתר מושפעת גם מהמציאות וזו לא היתה חיובית במיוחד.

מה הם הסבל ומס העובד המוזכרים? על דרך ההשוואה לאכדית מסתבר כי מדובר בעבודת כפייה, וכך גם הרושם העולה משימוש בביטויים אלה במקרא.²⁸ באגרת ששלח מלך מגידו לפרעה (אל עמרנה מס' 365) הוא מספר על היותו חורש לבדו בשונם ושהוא מביא לצורך זה אנשי מס. שונם שכנה בחלק הצפוני-מזרחי של נחלת יששכר. אין בכוונתנו להרחיק לכת ולטעון כי אנשי יששכר בכבודם

27 "בסוד אלוה עלי אהלי" (איוב כט, ד); "וידיעת כי שלום אהלך" (איוב ה, כד), וכמוכן "מה טובו אהלך יעקב" (במדבר כד, ה), ושלא השימושים באהל לתיאור ישראל ויהודה שבאו בעקבותיו.

28 "סבל בית יוסף" (מלכים א יא, כח) היסבלי בשעבוד מצרים. ועל דרך הדימוי - "והסירותיו מסבל שכמו" (תהלים פא, ז) ועוד.

ובעצמם היו משועבדים למלך מגידו בתקופת אל-עמרנה, אלא לציין כי הדגם הזה של עיר כנענית גדולה השוכנת בשולי העמק המשתמשת בעבודת כפייה לצורך עיבוד השדות יכול להסביר גם את מצבו של שבט יששכר בתקופת ההתנחלות.

בשורות דלעיל ציינו היבטים נוספים שבהם משתקפת חולשת השבט. תיאור נחלתו בספר יהושע מדגיש במפורש את הבעייתיות שבהתנחלות. יש עדויות למכביר על נוכחות מסיבית של כנענים בעמק, וגם נצחונות ישראל בצפון הארץ שהושגו על ידי יהושע והשופטים לא שינו באופן בסיסי את המצב. המודעות לכך חזרה בפרשיות מקראיות רבות, וניתן לגלות את עקבותיו של מצב זה בניחות פרשיות אלה אם כל לא תמיד נאמרים הדברים במפורש.

הדבר משתקף גם מבחינת יחסם של שבטי ישראל. דומה שבאירועים רבים המתרחשים בנחלת יששכר נוטלים חלק שבטים אחרים ויששכר עצמו כמעט ואינו מוזכר. גם אין זה בהכרח ברור שיששכר עצמו יושב תמיד בנחלתו המקורית ולעתים נגלה רמזים לפעילותו מחוצה לה (ראה: פרשת תולע בן פואה).

כללו של דבר, בראשית דברינו הובעה הדעה בדבר מורכבותו של תהליך ההתנחלות במעין הכרזת פתיחה והנחת יסוד. דומה שמעקב אחר הפרשיות שבחן נוטל יששכר חלק ואלו שהתרחשו סמוך לנחלתו מאששות קביעה זו.